

UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA” DIN IAȘI
FACULTATEA DE ISTORIE
ȘCOALA DOCTORALĂ

TEZĂ DE DOCTORAT

CONTRAREFORMA ÎN MOLDOVA (SFÂRȘITUL SECOLULUI XVI – ÎNCEPUTUL SECOLULUI XVII)

– REZUMAT –

CONDUCĂTOR ȘTIINȚIFIC:

PROF. UNIV. DR. ALEXANDRU-FLORIN PLATON

DOCTORAND:

RADU CUCUTEANU

IAȘI

2017

CUPRINS

Abrevieri	6
Introducere	8
Mulțumiri.....	16
PARTEA I.....	19
Capitolul 1. Contrareforma: repere istoriografice.....	20
1.1. „Contrareforma” ca subiect de studiu.....	23
1.2. „Contrareforma” în istoriografia occidentală.....	24
1.3. „Contrareformă” sau „Reformă catolică”?.....	27
1.4. Situația istoriografiei române	31
1.4.1. Începuturile preocupărilor privind istoria catolicismului în Moldova	31
1.4.2. Istoriografia „Contrareformei” în perioada interbelică	36
1.4.3. Perioada postbelică și istoriografia catolicismului	42
1.4.4. „Contrareforma” în Moldova în istoriografia română	45
Capitolul 2. Catolicismul post-tridentin în Europa în secolul al XVI-lea.....	56
2.1. Drumul spre „Marele Conciliu”	57
2.2. Conciliul din Trento (1545-1563)	65
2.3. Polonia	87
2.4. Ungaria și Transilvania.....	95
Capitolul 3. Catolicismul în Țara Moldovei în secolul al XVI-lea	
(până la afirmarea „Contrareformei”)	100
3.1. Biserica catolică în Țara Moldovei în prima parte a secolului al XVI-lea	101
3.1.1. Episcopia de Baia.....	103
3.2. Biserica catolică din Moldova și domniile din secolul al XVI-lea.....	105
3.2.1. Persecutarea catolicismului în timpul lui Ștefan Rareș (1551-1552).....	108

3.2.2. Alexandru Lăpușneanu: prima domnie (1552-1561).....	110
3.2.3. Despot vodă (1561-1563) și umanismul reformat în Moldova.....	114
3.2.4. A doua domnie a lui Alexandru Lăpușneanu (1564-1568).....	125
3.2.5. Domnia lui Ioan vodă cel Cumplit (1572-1574).....	127
3. Concluzii.....	130
PARTEA A II-A.....	134
Capitolul 1. Episcopatul.....	139
1.1. Papalitatea și episcopatul în perioada post-tridentină.....	142
1.2. Apariția Episcopiei de Bacău.....	153
1.2.1. Nașterea unui mit istoriografic: fondarea Episcopiei de Bacău.....	156
1.2.2. Redeschiderea unui vechi dosar.....	161
1.2.3. Problema fondării Episcopiei.....	171
1.2.4. Proiectul de unire al iezuitului Antonio Possevino.....	178
1.3. Episcopatul și vizitele pastorale.....	197
1.4. Problema protectoratului polon asupra catolicilor moldoveni.....	202
1.5. Concluzii.....	209
Capitolul 2. Parohia.....	211
2.1. Parohia în perioada post-tridentină.....	212
2.2. Parohiile catolice din Moldova (sfârșitul secolului al XVI-lea).....	214
2.3. Administrarea sacramentelor.....	225
2.4. Nicolaitismul preoților de mir în perioada post-tridentină.....	229
2.4.1. Vizitația episcopului Bernardino Quirini.....	238
2.4.2. Relațiile misionare din anii 1630.....	247
2.4.3. Vizitația lui Marco Bandini (1646).....	250
2.4.4. Concluzii.....	257
Capitolul 3. Misiunea.....	257
3.1. Misiunea în Biserica catolică după Conciliul de la Trento.....	258
3.2. Misiunea catolică în Moldova anterior Conciliului de la Trento.....	262

3.3. Competiție misionară în Moldova post-tridentină. Între iezuiți și franciscani	264
3.4. Apariția Sacrei Congregații De Propaganda Fide.....	276
Concluzii.....	281
Bibliografie	289
Anexe	328
Anexa 1. Sesiunile Conciliului din Trento	328
Anexa 2. Tabel cronologic privind prezența Bisericii catolice în Moldova (episcopi și episcopii)	332
Anexa 3. Superiori ai mănăstirii din Bacău (1531-1572).....	335
Anexa 4. Celibatul în Biserica catolică până la Conciliul din Trento	336
Anexa 5. Pascuale Cati, <i>Concilio di Trento</i>	338
Harta 1. Localitățile cu populație catolică la începutul secolului al XVII-lea	339

INTRODUCERE

Istoria catolicilor din Moldova a suscitat interesul multor cercetători, români și străini, de-a lungul timpului. Situație perfect motivată, deoarece este vorba despre un spațiu al latinității, aflat, așa cum s-a spus de atâtea ori, într-o mare slavă, la granița dintre Orient și Occident. Mai mult, vorbim despre o populație latinofonă, crescută la umbra Bizanțului. Moldova va resimți influența otomană de la sud, pe cea catolică polonă dinspre limitele sale septentrionale și pe cele ale Reformei dinspre Transilvania. O asemenea realitate, cu atât de mulți vectori, duce în chip firesc la o dezvoltare în care tendințele diverse, chiar opuse, se suprapun, se întretaie și se influențează, constituind o imagine care, pentru a fi înțeleasă, are nevoie de o analiză atentă.

Lucrarea de față vine în încercarea de a completa tabloul desenat de istoriografie până în acest moment, pornind de la un set de premise relativ puțin folosite de istorici în acest câmp, al catolicismului moldovenesc. O cercetare care să se îndrepte spre studierea părții de început a Contrareformei¹ în Moldova lipsește. Aceasta este provocarea căreia încercăm să-i răspundem în prezenta lucrare.

Titlul (*Contrareforma în Moldova [sfârșitul secolului XVI – începutul secolului XVII]*) poate fi considerat nepotrivit – și chiar și este într-o anumită măsură. L-am preferat pentru că termenul de Contrareformă este cel mai larg răspândit, ceea ce într-un alt context am putea numi „încetățenit”. Dar a gândi evoluția Bisericii Catolice în acest moment al devenirii sale strict în termeni de răspuns, cu nuanța sa negativă încorporată automat, este o greșeală. După cum spun francezii, *penser contre c'est penser comme*. Ceea ce înseamnă că a dezvolta o retorică a negării unui act nu are cum să ducă la apariția unor procese afirmative, care să riște măcar nașterea unor valențe pozitive. A crea un sistem în care te împotrivești (aici, Reformei) înseamnă a nu depăși termenii și condițiile împotriva cărora acționezi. Un mecanism al repudierii nu poate fi, finalmente, valid decât în universul generat de ceea ce se repudiază. Or, după cum bine s-a putut observa în

¹ Am folosit în aceste rânduri nediferențiat termenii de Contrareformă și Reformă catolică, cărora le-am adăugat și pe cel de catolicism post-tridentin sau de renaștere catolică.

cei 450 de ani scurși de la încheierea lucrărilor Conciliului de la Trento, nu acesta a fost drumul căutat de Biserica Catolică. Dimpotrivă, în fața acestei alternative a repudierii s-a impus o alta: cea a apelului la sursele sale tradiționale și la resursele sale umane pentru a crea o nouă față catolicismului. Inevitabil, în piața ideilor secolului XVI a existat și partea de confruntare cu Reforma, care a fost dublată apoi, chiar în cadrul Conciliului, de partea de încercare a găsirii căii de mijloc. Dar această confruntare face parte din eforturile Romei de a se defini pe sine, în raport atât cu ceilalți – aici, protestanții –, cât și cu sine însăși.

Ceea ce se petrece la Trento depășește însă cu mult acest cadru, al confruntării cu noile denominațiuni creștine. A însemnat în mare măsură și o confruntare (urmată de reformare) a uzului și abuzului constant din sânul catolicismului. A însemnat o refacere a codurilor de funcționare a unei instituții de dimensiuni gigantice. A însemnat transpunerea în legislație de drept divin a noilor realități cu care se confrunta conștiința europeană. Și acest fapt a dus la schimbarea la față a catolicismului – o schimbare ce s-a produs treptat, în timp, nu deodată și nu cu aceeași intensitate peste tot. Tocmai din acest motiv se vorbește despre receptarea decretelor post-tridentine: în fapt, înseamnă acceptarea și adaptarea acestora la nevoile și condițiile specifice unui spațiu. Această formă de negociere a cunoscut foarte multe ipostaze, din Lumea Nouă până în Orientul Îndepărtat, din Franța până în Imperiul Otoman. Și, în ciuda modelului legalist pe care l-a îmbrățișat Biserica Catolică, nici prescripțiile tridentine, nici adaptarea nu s-au oprit la nivel instituțional. Aceasta din simplul motiv că, în premodernitatea asupra căreia ne-am oprit aici, manifestarea expresă a individualității umane² i-a condus pe părinții adunați în conciliu la o abordare a reformării catolice care ține cont de un fapt simplu: un sistem este funcțional în măsura în care fiecare dintre roțile sale funcționează în cadrul său, pentru ca înapoi să formeze o comunitate³. În situația dată, acest

² Norbert Elias, *La società degli individui*, trad. it., Bologna, 1990: „il rapporto tra l'identità-Io e l'identità-Noi non è fissato una volta per sempre ma, pur essendo una componente fondamentale e costante dell'*habitus* sociale („non esiste una identità-Io senza un'identità-Noi; mutano soltanto le accentuazioni nell'equilibrio Io-Noi, il modello del rapporto Io-Noi”, p. 210).

³ Paolo Prodi, *Introduzione: evoluzione e metamorfosi delle identità collettive*, în *Identità collettive tra Medioevo ed Età Moderna. Convegno internazionale di studio*, Paolo Prodi, Wolfgang Reinhard (ed.), Bologna, 2002, p. 17: „L'ipotesi di partenza è che nell'ambito del cristianesimo occidentale (diversa è la situazione dell'impero teocratico bizantino nella quale non possiamo qui entrare) si sviluppa un sistema di doppia appartenenza e quindi la possibilità di convivenza (certamente con tensioni e guerre) di molteplici piani di identità collettive, dalla chiesa del villaggio e dal castello sino ai grandi centri del potere politico e religioso e ai panorami sconfinati dei pellegrinaggi de delle

lucru înseamnă îmbrățișarea dispozițiilor conciliare de fiecare dintre membrii Bisericii, de la cei mai înalți până la simplii preoți de țară – care reprezintă instrumentele prin care aceste dispoziții se degajă în rândul credincioșilor. Moravurile, sistemele de interpretare și practicile aferente lor trec de formalizarea scrisă pentru a cuprinde societatea, mai bine spus societățile la diversele niveluri pe care le află. Diferența dintre legal și real⁴ se reflectă în aceste mecanisme de eficientizare a răspândirii mesajului Bisericii, pe care l-am numit mai sus receptare. Normarea oferită de instituțiile ecleziastice nu este adesea îndeajuns pentru a provoca schimbarea în rândul enoriașilor – acesta este și motivul pentru care Conciliul are în vedere și adaptarea continuă a normării la realitățile curente, prin instituirea obligativității sinoadelor locale, care să transpună în literă necesitățile diocezanе prezente.

În ceea ce privește cadrul cronologic, am ales finele secolului al XVI-lea deoarece de la încheierea lucrărilor Conciliului de la Trento până în momentul în care se poate vorbi despre începutul schimbării catolicismului în Moldova va mai trece timp. De aceea, am preferat un orizont temporal care să permită urmărirea secvențială a anumitor caracteristici, fără rigiditatea unei rame cronologice fixe, care nu se justifică: evident, nu există un moment absolut de la care să se poate spune că debutează catolicismul post-tridentin. Spiritul său s-a afirmat treptat și parțial, prin purtătorii săi, ajunși în Moldova ca reprezentanți ai Bisericii catolice. Se poate spune că la Girolamo Arsegno, care va deveni primul episcop de Bacău în 1607, se pot detecta o serie de caracteristici ce țin de spiritul post-tridentin. La fel de bine, se poate argumenta că, odată cu numirea lui Quirini în funcția de episcop „de Argeș cu sediul la Bacău”, are loc începutul direct al schimbării, asumat de Ecclesia romană. Sau poate este mai potrivit să vorbim de debutul Reformei catolice în Moldova doar odată cu sosirea efectivă a lui Bernardino Quirini în dioceza sa, câțiva ani mai târziu? Ceea ce știm cu adevărat este faptul că lucrurile se schimbă radical din momentul

migrazioni”; v. și *ibidem*, p. 21: „Le confessioni, le Chiesa territoriali dell’età moderna sono una cosa nuova rispetto alla Chiesa medievale ed elaborano criteri di appartenenza di tipo nuovo senza i quali le appartenenze successive di tipo ideologico, nazionale o partitico, appaiono incomprensibili”.

⁴ Aici trebuie amintită contribuția lui Steven Ozment, care în *The Age of Reform, 1250-1550. An Intellectual and Religious History of the Late Medieval and Reformation Europe* (New Haven, Londra, 1980) vedea Contrareforma ca umplând golul căscat între pietatea populară și dogmă și stabilea că vina revine în mare măsură lui William Ockham și misticismului, ca și ordinelor religioase (care se îndepărtează de nevoile poporului), depărtării în spațiu a autorității papale și episcopale (cf. p. 398).

înființării, în 1622, a Sacra Congregatio De Propaganda Fide și, în anul următor, a Misiunii Franciscane Conventuale a Moldovei.

Acesta este și motivul pentru care am preferat, în locul postulării existenței unui punct terminus determinat în mod absolut, să ne referim la începutul secolului al XVII-lea, pe care l-am considerat ca făcând parte dintr-un lung secol XVI, în tradiția lui Fernand Braudel.

Subiectul tezei, după cum se poate observa, acoperă o perioadă de aproximativ o jumătate de veac. Am încercat plierea pe ceea ce am considerat o necesitate în contextul istoriografiei actuale, care se integrează unui efort mai larg de reconstituire a cadrului religios și social în care s-a desfășurat renașterea catolicismului în Moldova.

*

În ceea ce privește structura lucrării, trebuie spus din start că am optat pentru o segmentare a sa în două părți, inegale între ele. Aceasta deoarece prima parte are un rol mai degrabă informativ, menit să pună în lumină evoluțiile înregistrate în secolul al XVI-lea în Biserica romană, atât la nivel global, cât și la nivelul Țării Moldovei.

O introducere în istoriografia problemei se impune, ca modalitate de evaluare a stadiului de analiză a subiectului. Dincolo de aceasta, prezentarea în sine a conciliului de la Trento este un pas necesar în înțelegerea importanței chestiunii. Simplul fapt că acest conciliu este considerat în mare măsură de istoricii de cultură europeană ca fiind momentul de debut al modernității este de natură să lămurească acest lucru⁵. Evident, o prezentare pe larg a conciliului ar fi inutilă, din motive de spațiu și de coeziune a lucrării. De aceea, unul dintre scopurile asumate a fost transmiterea bibliografiei esențiale pentru acest moment.

Alături de aceasta, am pornit de la premisa că este necesară o încadrare a catolicismului din Moldova într-un cadru geografic mai larg, pentru a surprinde evoluția sa, prin raportarea la spații adiacente, care să permită integrarea proceselor din Moldova într-un câmp mai larg și, prin aceasta, mai coerent. Astfel, am procedat la prezentarea evoluției catolicismului în Ungaria, Transilvania și Polonia, sub impactul diferențiat pe care l-a avut Reforma în fiecare dintre ele.

⁵ Paolo Vismara, *Il cattolicesimo dalla «riforma cattolica» all'assolutismo illuminato*, în *Storia del cristianesimo. L'eta moderna*, Giovanni Filoramo Daniele Menozzi (ed.), Bari, 2008, p. 258-268.

Acest preambul are menirea de a facilita identificarea elementelor comune și a celor de diferențiere și reprezintă, practic, primul pas pentru o abordare comparată care pe viitor ne-ar ajuta să descifrăm mai bine felul în care aceste spații au funcționat și interacționat, din punct de vedere confesional.

O altă parte pe care am considerat-o necesară în lucrarea de față este evoluția însuși catolicismului în Țara Moldovei în secolul premergător Contrareformei. Am acordat o atenție deosebită persecuțiilor la care a fost supusă comunitatea catolică din partea unor domni, cu scopul de a reliefa motivele pentru care s-a ajuns la starea de dezagregare descoperită de prelații catolici aflați în trecere sau în misiune aici. Totodată, această prezentare ajută și la înțelegerea mecanismului de protestantizare a catolicilor din Moldova.

A doua parte a lucrării ocupă locul principal în economia tezei. Am preferat, aici, să pornim de la un cadru instituțional, care să permită translarea atenției către elemente de practică și către analiză socială. Cum se poate observa, am preferat să nu abordăm chestiuni de ordin politic sau de interacțiune între elementul ortodox și cel laic. Motivațiile pentru această opțiune rezidă în faptul că această abordare a fost cea mai des folosită, atât de istoricii români⁶, cât și de cei străini⁷, iar pe de altă parte spațiul necesar reevaluării acestor chestiuni ar fi fost mult prea întins.

Prin urmare, mi-am îndreptat atenția spre bazele instituționale ale Bisericii în noua eră deschisă de Conciliul de la Trento. Aceste baze instituționale și felul în care au evoluat ele reprezintă structura primară pe care s-a construit catolicismul post-tridentin în Moldova, iar analizarea evoluției lor trebuie să constituie punctul de plecare în orice demers ce vizează înțelegerea evoluției Bisericii romane în Contrareformă și receptarea acesteia în statul de la est de Carpați. Derivat din aceasta, am structurat a doua parte a lucrării în trei capitole, fiecare alocat unei instituții: episcopia, parohia, respectiv misiunea.

În ceea ce privește episcopia, problema centrală asupra căreia am insistat este cea a apariției Episcopiei catolice de Bacău. Chiar dacă, de acum un secol, Carol Auner a arătat faptul că această episcopie apare în secolul al XVII-lea, ipoteze ulterioare de lucru au încercat reîmpingerea fondării sale cu niște veacuri mai înainte. Revenind la lectura critică a izvoarelor și la abordarea, critică la rândul său, a bibliografiei, am întreprins o reconstituire a momentului și condițiilor în care apare această dioceză și de ce. Una dintre marile probleme este lipsei actelor de

⁶ Cel mai relevant exemplu este cel al N. Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, ed. îngrijită și prefată de I. Oprișan, vol. I, București, 2011.

⁷ Cesare Alzati, *Terra romana tra Oriente e Occidente. Chiese ed etnie nel tardo '500*, Milano, 1981.

fondare ale episcopiei. Dar, urmărind ceea ce se întâmplă în lumea romană și felul în care personaje precum Giulio Santori, cardinal de Santa Severina, doresc și încearcă să reconstruiască fața catolicismului, am propus refacerea și repunerea acestui moment pe baze drepte. La fel cum am arătat, din nou, că există o puternică legătură între planul de evanghelizare mondială elaborat de Antonio Possevino, planul său de unire a românilor, ortodocși, cu Roma⁸ și planurile elaborate de cardinalul de Santa Severina. În fine, pentru a încheia perioada, am arătat cum s-a reimpus protectoratul regalității polone asupra catolicilor din Țara Moldovei, cu toate consecințele ce decurg de aici.

Al doilea capitol, dedicat parohiei, a fost gândit cu o dublă menire. Evident, punctul de pornire trebuie să îl constituie bazele teoretice ale funcționării parohiei, în perioada post-tridentină. Dar, trecând prin acest punct, mai departe interesul este suscitată de felul real în care se desfășoară această funcționare, aplicat la nivelul țării. Aceasta comportă nevoia de a evalua realitatea directă din principatul est-carpatic. Prin urmare, prima menire a capitolului de față este de a face o inventariere a parohiilor și a funcționării acestora în Moldova la cumpăna dintre cel de-al XVI-lea și cel de-al XVII-lea veac, din punctul de vedere al receptării catolicismului post-tridentin. Cea de-al doilea țel este de ordin social: realizarea unei analize a modului în care evoluează clerul catolic de mir în Țara Moldovei, sub unul dintre aspectele cele mai problematice, cel al sexualității. Păstrarea celibatului pare, într-adevăr, să fi reprezentat o problemă importantă în epocă, dar nu doar în cazul Moldovei, țară aflată la periferia lumii catolice, ci chiar în sânul acestei lumi.

În fine, misiunea și-a găsit și ea locul în această a doua parte. Tratarea ei comportă, din nou, cele două elemente, cel instituțional și cel uman. Evident, sunt câteva părți componente ale acestora. Analiza ideii de misiune și prezența misionarilor în Moldova în perioada anterioară conciliului tridentin, ulterior acestui moment și mai cu seamă după înființarea Congregației De Propaganda Fide reprezintă tot atâtea direcții exploratorii care au fost îmbrățișate aici. La acest nivel se adaugă cel social, reprezentat în cazul de față de conflictele dintre diversele ordine religioase pentru un teritoriu de misiune. Poate cel mai relevant moment în acest context este cel privind încercarea de introducere a unei prezențe iezuite în Moldova, ceea ce a generat reacția dură

⁸ V. Ernst Christoph Suttner, *Relația alternantă dintre Bisericile Răsăritului și Apusului de-a lungul istoriei bisericești*, pref. Nicolae Corneanu, trad. Mihai Săsănjan, Iași, 1998, p. 56.

a franciscanilor minoriți italieni, deja prezenți în provincie. Acest episod, supus unei analize în acest capitol, constituie doar preambulul unui lung conflict pe tot parcursul secolului următor⁹ și care poate fi subsumat cadrului mai general în care se fac simțite tensiunile dintre tendințele centraliste ale Congregației și nevoia sa de deschidere la nivel global¹⁰.

Fiecare dintre noi are propriul mod de a se raporta la trecut, implicit la istorie, fie ea generală, fie cea proprie. În cazul meu, istoria este imagine. Acest lucru i se datorează în foarte mare măsură domnului Ștefan Sorin Gorovei, care – acum niște ani – mi-a inoculat această viziune, în momentul în care a descris istoria ca pe un puzzle. Istoria, ca mozaic atotcuprinzător pentru ceea ce înseamnă trecutul umanității, este inenarabilă în sine. Însă istoricul are tocmai această menire, de a da structură și de a explica acolo unde inițial pare a domina haosul evenimentelor. Da, la nivel individual, el poate reface numai un segment din acest mozaic – pe care să îl pună în concordanță cu cele două principii de bază ale științei sale: urmărirea și respectarea informațiilor deținute asupra trecutului și umplerea multelor goluri ale acestora, ținând cont de spiritul vremii la care se raportează și de verosimilitatea reconstituirii întreprinse. Bineînțeles, știm prea bine că fiecare istoric își selectează informațiile și datele astfel încât acestea să se poată mula cât mai bine pe viziunea sa asupra trecutului. Acest fapt duce și la pluralitatea de istorii pe care le scriem și rescriem, periodic. Iar periodicitatea acestei rescrieri stă și sub semnul schimbărilor de paradigmă prin care trecem la nivel istoriografic.

În privința acestor pagini, acea parte din vastul mozaic amintit mai sus are o anumită zonă de referință, în speță istoria catolicismului din Moldova în prima sa parte după încheierea conciliului de la Trento. După cum am arătat în Introducere, aspectele de urmărit în această zonă se bucură de o multiplicitate care le face imposibil de urmărit în integralitatea lor. Prin urmare, am selectat dintre ele o suită care să ofere congruență unei prime faze a (re)construcției acestei istorii, abordată din prisma refacerii unei secvențe a trecutului. Din acest punct de vedere, ca prim pas în

⁹ V. dosarul la Francisc Pall, „Le controversie tra i Minori Conventuali e i Gesuiti nelle missioni di Moldavia”, în **DiplIt**, Roma, 1940.

¹⁰ Aici trebuie amintită contribuția lui Giovanni Pizzorusso, *Agli antipodi di Babele. Propaganda Fide tra immagine cosmopolita e orizzonti romani (XVII-XIX secolo)*, în Luigi Fiorani, Adriano Prosperi (ed.), *Roma, la città del papa. Vita civile e religiosa dal giubileo di Bonifacio VIII al giubileo di papa Wojtyła*, Torino, 2000, p. 479-518.

redarea, conform direcțiilor actuale în istoriografia europeană, direcțiilor de evoluție a catolicismului în Țara Moldovei, am preferat o abordare care să nu se aventureze foarte mult în noi interfazări de natură documentară, ci să repună lucrurile pe făgașul lor, atât la nivel documentar, cât și la nivel istoriografic.

Punctul de interes, altfel spus, nu l-a constituit perpetua nevoie pe care o resimțim la nivel istoric de a identifica și publica noi documente, ci corelarea cu istoriografia chestiunii în discuție la nivel european și re-interpretarea bazei documentare și ideatice care constituie, azi, la nivel atât istoriografic, cât și ca diseminare publică, felul în care este perceput trecutul catolicismului în Moldova.

Prin urmare, reluarea și refacerea pas cu pas a vechilor demonstrații în ceea ce privește una sau alta dintre chestiunile ce privesc problematica asupra căreia am zăbovit în aceste pagini, în egală măsură cu revalorificarea și reintegrarea lor în contextul istoriografic actual, pe baza numeroaselor schimbări de paradigmă ce s-au petrecut de-a lungul anilor, în vederea găsirii unui echilibru între informația documentar – perpetuu egală cu ea însăși – și felul în care a fost pusă în valoare, a fost de un interes capital în întreprinderea de față.

Acesta este și motivul pentru care am preferat o abordare care să țină în primul rând de interpretare și actualizare, iar nu de prezentare de documente. După cum afirmam și în rândurile de început, un obiectiv major – deși nu îndeplinit întru totul – l-a reprezentat integrarea informației documentare într-un spațiu care să depășească barierele istoriografice naționale tradiționale. De aici derivă multiplele trimiteri la evoluția catolicismului în spațiile culturale din preajmă, ca și cele ce duc către spații mai îndepărtate, care nu permit neapărat apropieri (acesta fiind un deziderat neatins încă, identificarea și investigarea unor asemenea spații înrudite cultural în evoluția catolicismului¹¹), dar care pot să se constituie în modele pentru cercetările ulterioare asupra catolicismului în Moldova – ca și în Țara Românească.

Am arătat cum, la acest nivel, evoluția catolicismului post-tridentin din Moldova s-a aliniat *de facto* modelului pus în practică de Biserica catolică, de respingere a protectoratului exercitat asupra diverselor regiuni de către regii creștini, în favoarea impunerii hegemoniei romane. După

¹¹ Se poate afirma, în urma cunoașterii subiectului și ca viitoare direcții de cercetare în acest domeniu, că explorarea culturală pentru a surprinde apropieri și diferențieri, ca spații asemănătoare din punct de vedere al receptării, ar trebui să se îndrepte – dincolo de evidentul răspuns care este Țara Românească – către Bulgaria, prin excelență parte a aceluși Levant care a revenit cu înverșunare în rândurile de față, și Boemia, care prezintă un mare interes la nivel de receptare (i.e. adaptare) a preceptelor tridentine.

cum am arătat, problemele au apărut în privința continuității acestui efort, care în perioada de timp pe care am analizat-o a cunoscut trei momente ce aveau să se dovedească a fi definitorii: primul este „facerea” lui Quirini, cel de-al doilea este cel al eșecului demersului, reprezentat de scurtul episcopat al lui Girolamo Arsegno și de venirea pe scaun a lui Valerian Lubeniecki, pentru ca cel de-al treilea să fie reprezentat de apariția Sacrei Congregații De Propaganda Fide și, în subsidiar, de înființarea celei dintâi dintre Misiunile coordonate de aceasta, cea a Moldovei.

Unul dintre scopurile acestei cercetări a fost punerea în conexiune a realităților din Țara Moldovei – și implicit a celor românești – cu evoluțiile din celelalte state și zone din această parte a Europei. Este vorba în primul rând de regatele Poloniei și al Ungariei, de Transilvania și, înspre sud, de Bulgaria. Dincolo de rezolvare unei serii de chestiuni la nivel punctual, ceea ce evident că ar comporta anumite implicații, această problemă poate fi abordată și la un nivel mai general în ceea ce privește istoriografia română și felul în care este ea percepută în sens global: în mare măsură (din fericire, din ce în ce mai redusă, grație eforturilor multor studioși români și expunerii de care se bucură¹² aceștia la nivel internațional). Este vorba aici despre acea pată albă conținută de atât de multe istorii ale Europei când se ajunge la acest spațiu.

Și, într-adevăr, pentru conștiința istoriografică occidentală, în ceea ce privește Evul Mediu și (pre)modernitatea, se ajunge până la Ungaria, se amintește din Transilvania, pentru ca apoi să se treacă la Polonia și, ulterior, direct la Rusia. Pe drept cuvânt, s-ar putea spune că, din perspectiva istoriografiei apusene, în dreptul Țărilor Române ar putea figura la fel de bine: „Hic sunt dracones”.

Unirile personale la nivel episcopal nu sunt o invenție locală, ci ele apar sistematic în centrul Italiei, încă din secolul al XIV-lea (când Tarquinia se unește cu Viterbo), apoi în Toscana etc., pentru a se răspândi și în sudul Franței.

¹² Dintre seria mai lungă de la un an altul, aici trebuie amintit profesorul Florin Curta de la Universitatea din Florida, care, în calitatea sa de îngrijitor de colecție la prestigioasa editură Brill, s-a aplecat cu grijă și mare atenție și asupra acestui spațiu. Alături de numele său, o scurtă enumerare i-ar cuprinde pe Laurențiu Rădvan, Victor Spinei, De găsit alțiiiiiiiiiiiiiiiiii

Contrareforma¹³ a marcat un moment de cotitură în evoluția Europei, cu efecte ce s-au resimțit și în spațiul românesc. Aceasta este și rațiunea pentru care am ales tema de față. Subiectul este foarte generos și foarte important, având deschiderea ca, prin racordarea la realitățile românești și la evoluțiile culturale, politice și sociale, să ofere noi explicații pentru vechi realități. Să nu uităm că, până la urmă, „écriture l’histoire c’est, pour une large part, projeter un vocabulaire ordonnateur sur la confusion des réalités”¹⁴. Aceste realități sunt într-adevăr încâlcite și se suprapun, nivel peste nivel, astfel încât ordonarea lor cere un efort de anvergură. Și aceasta cu atât mai mult cu cât istoriografia română nu s-a avântat foarte tare în a explora această dimensiune, a catolicismului post-tridentin, iar, pe cealaltă parte, istoriografia străină este covârșitoare prin proporții. Asimilarea istoriografiei contemporane este foarte importantă pentru o situație cât mai clară în peisajul scrierii istorice de astăzi.

Acesta a fost un alt element care a jucat un rol important în limitarea prezentei lucrării la prima parte a Contrareformei în Moldova – și cea mai aridă din punct de vedere documentar. Pentru secolul al XVII-lea există lucrarea Violetei Barbu¹⁵, care, la nivel normativ, are în centru Sacra Congregație De Propaganda Fide. Fără a avea nici cea mai mică pretenție de a ne apropia de nivelul de complexitate al acestui volum, am ales perioada anterioară, cu câteva dorințe. Prima dintre ele a vizat integrarea acestui moment, pe care l-am stabilit ca fiind la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui de-al XVII-lea, într-o zonă mai largă, care să cuprindă în primul rând țările catolice învecinate: Polonia și Ungaria. Am rămas cu regretul, care va fi răzbunat într-o bună zi, că nu am făcut o apropiere și cu Boemia. Din această dorință de a integra istoria catolicismului post-tridentin într-o arie mai largă am și optat pentru separarea lucrării în două părți, dispuse relativ simetric, fiecare cu câte trei capitole. Prima, care funcționează cronologic și geografic, pornește, inevitabil aproape, de la capitolul istoriografic, pentru ca apoi să treacă spre Conciliul din Trento. Prezentarea foarte pe scurt a acestuia ține de două imperative: cel al spațiului și cel al întinderii

¹³ Dincolo de polemicile legate de terminologie, am folosit indistinct termenii de Contrareformă, Reformă catolică sau catolicism post-tridentin.

¹⁴ Marc Venard, *Reforme, Reformation, Prereforme, Contre-Reforme... Etude de vocabulaire chez les historiens recents de langue francaise*, în *Historiographie de la Reforme*, Philippe Joutard (coord.), Paris/ Neuchatel/ Montreal, 1977, p. 352.

¹⁵ Violeta Barbu, *Purgatoriul misionarilor. Contrareforma în țările române în secolul al XVII-lea*, București, 2008.

subiectului. De aceea în foarte multe puncte ne-am limitat la a face trimiterile bibliografice corespunzătoare. După prezentarea evoluției catolicismului (și a Reformei) în spațiile adiacente, nu putea lipsi o prezentare, la fel de succintă, a evoluției acestei confesiuni în secolul ce a precedat momentul din care am început demersul. Pentru a putea înțelege cum au ajuns lucrurile să ia o turnură sau alta, am considerat indispensabil acest lucru, cu atât mai mult cu cât astfel ies în evidență diferențele față de țările catolice din jur. Dacă Polonia a trecut cu bine peste Reformă, nu același lucru se poate spune despre Ungaria, împărțită între turci și habsburgi, și Transilvania, care receptează Reforma din plin. În Moldova, influența protestantă se face simțită din plin, dar vremelnic. Populația catolică îmbrățișează noile confesiuni, adeseori nediscriminatoriu, chiar fără să își dea seama; motivul pentru aceasta este lipsa unei ierarhii catolice locale, în primul rând a unui episcop. Am fost interesat de arătarea apropiierilor și diferențelor de evoluție, sub presiunea protestantismului, între zonele vizate.

În cea de-a doua parte, am apelat la o abordare secvențială, urmărind în particular, dar cu legăturile de rigoare între ele, cele trei componente de bază ale Bisericii catolice: episcopia, parohia și misiunea.

Cel mai mare spațiu a fost alocat primei dintre ele, episcopia. Aceasta deoarece în jurul Episcopiei de Bacău se duce o polemică istoriografică de mai bine de un secol. Am accentuat rolul episcopiei, fiindcă pentru această perioadă ea a fost fundamentală pentru noua orientare pe care o ia catolicismul în spațiul țărilor române. Cu această ocazie, am redeschis un dosar vechi, cel legat de apariția diocezei și am arătat mai întâi cum se naște un mit, cel al apariției Episcopiei de Bacău în secolul al XV-lea. În continuare, am urmărit cum apare o creație nouă, la inițiativa unui cardinal foarte reformist, Giulio Antonio Santori, cardinal de Santa Severina. Acesta, ca protector al Levantului din care făceau parte catolicii din Imperiul Otoman și critic aprig al protectoratului regal asupra teritoriilor de misiune, elaborează un proiect prin care să scoată Moldova de sub tutelarea ecleziastică a regelui Poloniei, care până în acel moment nu se manifestase decât în a numi episcopi absenteiști în fostele episcopii moldovenești, de aceea și dispărute. Proiectul lui Santa Severina se inspiră din ideea mai largă a cunoscutului iezuit Antonio Possevino, care la rândul său creează un plan de aducere la unire a românilor ortodocși cu Roma, ca parte a unei uniri a întregii ortodoxii cu Biserica catolică. Lui i se datorează o serie de sugestii care au fost preluate de cardinalul de Santa Severina. Pentru ca proiectul acestuia din urmă să reușească, trebuia evitată formarea unei noi episcopii – ceea ce ar fi suscitât intervenția regalității polone și, cel mai probabil,

păstrarea mai departe a protecției sale asupra catolicilor din Moldova. Ca atare, se procedează la investirea cu titlul de „episcop de Argeș cu sediul la Bacău” a lui Bernardino Quirini, un personaj exemplar în ceea ce privește activitatea sa de agent al renașterii catolice. Deja o figură cunoscută, totuși personalitatea sa ar merita, într-un alt cadru, atenție ca biografie-model.

Prin această numire, cele două provincii ecleziastice, cea a Țării Românești și cea a Moldovei, sunt unificate, sub egida Episcopiei de Argeș, ceea ce face inutilă orice formalitate de creare a unei noi dioceze. Mai mult, Episcopia de Argeș face parte din Levantul aflat sub protecția lui Giulio Antonio Santori, prin urmare, odată cu crearea noii entități, și catolicii din Țara Moldovei ajung în aceeași situație. Evident, acest fapt permitea aplicarea unor măsuri egale și o consecvență mult mai mare în *cura animarum* acordată catolicilor din întreaga zonă. În ceea ce privește Episcopia de Bacău în sine, în momentul în care planul lui Santa Severina își dovedește efemeritatea, polonii nu au de ce și cum să pretindă mai mult, dimpotrivă, sunt mulțumiți de faptul că și-au reimpus protectoratul asupra catolicilor din Moldova. Mai mult, are loc un transfer simbolic de prestigiu între Episcopia de Argeș și Bacău, astfel încât noua entitate nu are nici un fel de probleme de legitimitate. Astfel, urmărind hățișul documentelor, am reușit descifrarea acestui episod care a tulburat atât de mult timp istoriografia română. Pentru a urmări apoi cum, după moartea episcopului Quirini, se impune cu ușurință înapoi protectoratul polon asupra Bisericii catolice moldovenești.

În următorul capitol, cel dedicat parohiei, am urmărit câteva puncte de interes. Printre ele, la loc de cinste s-a aflat realizarea unei hărți a catolicismului moldovenesc, așa cum se prezenta el la cumpăna dintre veacul al XVI-lea și al XVII-lea. Pentru aceasta, am apelat la vizita apostolică întreprinsă de episcop în provincia sa, elaborând o scurtă prezentare a localităților care prezintă interes pentru el. Am considerat acesta un demers necesar deoarece astfel avem ocazia să intrăm în contact direct cu realități trecute și să vedem astfel mai lesne cu ochii omului de atunci. Din acest motiv am preferat o ordonare a respectivelor așezări care să respecte ritmul și ordinea în care Quirini însuși a întreprins vizitația.

Abordarea vieții sociale am întreprins-o în două moduri: primul dintre ele îl reprezintă urmărirea felului în care comunitățile catolice se raportează la sacramente, după ce cu puțin timp în urmă ele erau protestante. O serie de urme rămân la acest nivel, și vor mai rămâne și în perioada următoare. Al doilea mod a fost legat de preoții seculari, mai exact de practicile lor sexuale. Pentru o mai mare greutate a discuției, am apelat la trei momente distincte, ce acoperă o arie de jumătate

de secol, pentru a vedea ce, cât și cum se schimbă în practicile sexuale. Pentru a da relevanță acestui demers, am procedat la o privire comparativă cu restul Europei catolice, atât în perioada anterioară, cât și în cea contemporană demersului nostru. A fost o ocazie care a pus foarte bine în evidență evoluția elementului clerical și faptul că dogmele tridentine își fac efectul, cel puțin parțial, la acest nivel. Cel mai grăitor fapt reieșit din această analiză este că, dacă la finele secolului al XVI-lea nu se afla în Moldova nici un preot care să nu fie căsătorit, pe care să se căsătorească sau care să trăiască în concubinaj, la jumătatea secolului al XVII-lea nu se mai înregistrează asemenea cazuri.

Cel de-al treilea capitol din această parte secundă este dedicat misiunii. Cazuistica aici este extrem de bogată și bine cunoscută, de aceea nu am considerat relevantă reiterarea sa. Am preferat în schimb să arătăm cum funcționa misiunea în Moldova înaintea Conciliului de la Trento, pentru ca apoi să facem un excurs în conflictele dintre ordinele călugărești; mai exact, accentul a fost pus pe cel dintre iezuiții polonezi și franciscanii prezenți deja în provincia ecleziastică a Moldovei. În final, am arătat cum apare Congregația De Propaganda Fide și cum încep să se schimbe misiunea, rolul său și evoluția catolicismului în acest spațiu.

Fără a fixa un cadru cronologic fix, am ales o abordare care să permită, așa cum am arătat, înaintarea până la mijlocului celui de-al XVII-lea veac¹⁶, deși am preferat în general ca punct terminus apariția Propagandei. Sunt trei episcopi care trezesc interesul și am încercat ca din acest punct de vedere, al Contrareformei, fiecare să fie prezentat: Bernardino Quirini, Girolamo Arseno și Valerian Lubienecki. Primul dintre ei reprezintă o scurtă epocă de aur a renașterii catolicismului în Moldova, ultimul – revenirea la statu-quo-ul anterior, cu evoluții încete din partea a ceea ce ar trebui să fie cel mai dinamic element din Biserică, episcopatul, cu diferende cu misionarii care constituie de acum înaintea coloana vertebrală a Bisericii locale.

¹⁶ Aici mergând pe linia trasată de Fernand Braudel, care, vorbind de „lungul secol al XVI-lea”, îl împarte în două, un „prim secol al XVI-lea”, care se întinde până spre 1550, respectiv un „al doilea secol al XVI-lea”, cel al lui Filip al II-lea (*Mediterrana și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, vol. III, București, 1986, p. 307-308, 367-368, 331-332). Ștefan Andreescu explorează această deschidere și conchide că și în spațiul românesc „a existat un al doilea secol al XVI-lea”, cu trăsături distincte, dar și cu corespondențe cu Apusul Europei: este vorba despre un „secol de tranziție, care, deși păstrează structuri specifice Evului Mediu, oferă spectacolul unor forme înnoitoare” (*Restitutio Daciae. Relațiile politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1601-1659*, vol. II, București, 1989, p. 7).

Aflată la periferia lumii catolice, Roma a văzut cu interes Moldova, în încercarea de a retrasa granițele acestei lumi. Dar nu a văzut-o ca fiind în afara sa. O dovedește interesul purtat și elaborarea de planuri, de la cel al cardinalului de Santa Severina la faptul că Misiunea Moldovei este prima înființată de Congregația De Propaganda Fide.

BIBLIOGRAFIE

IZVOARE

Acta et decreta Synodi Dioecessanae Strigoninensis, Bratislava, 1629.

Arhiva istorică a României, tom 1, partea 1, București, 1865.

Augustin Theiner, *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae*, vol. III, Roma, 1864.

Bandini, Marco, *Codex. Vizitarea generală a tuturor Bisericilor Catolice de rit roman din Provincia Moldova. 1646-1648*, ediție bilingvă, traducere de Traian Diaconescu, Presa Bună, Iași, 2006.

Idem, *Lettere alla Santa Sede/ Epistole către Sfântul Scaun*, ediție bilingvă, cuvânt înainte de Ioan-Aurel Pop, notă asupra ediției, traducere din limba latină și postfață de Traian Diaconescu, traducere din limba italiană de Giuseppe Munarini și Christian Tămaș, Iași, 2008.

Concilium Tridentinum, Bäumer, Remigius (ed.), Darmstadt, 1979.

Bianu, Ioan, „Documente inedite din Biblioteca Doria-Pamfiliana din Roma relative la istoria catolicismului în România, 1601-1606”, în **CIT**, 1876.

Idem, „Vito Piluzio. Documente inedite din arhiva Propagandei”, în **CIT**, vol. 6, 1883.

Bogdan, Ion, *Cronicile slavo-române din secolele XV-XVI*, București, 1959.

Borromeo, Carlo, *Acta ecclesiae mediolanensis tribus partibus distincta. Quibus concilia provincialia, conciones synodales, synodi dioecessanae, instructiones, littere pastorales, edicta, regulae confratrarum, formulae et alia denique continentur que Carolus S.R.E. Cardinalis tit. S. Praeexidis Archiepiscopus egit*, P. Galesini (ed.), Milano, 1583.

Buta, Nicolae, „I ragguagli di Claudio Rangoni, vescovo di Reggio-Emilia e nunzio in Polonia dal 1599-1605. Appunti di storia rumena”, în **DiplIt**, vol. I, 1925.

Catechismus ex decreto Concilii Tridentini ad Parochos, Lipsiae, 1566.

Călători străini despre Țările Române, vol. I-V, ed. Maria Holban (redactor responsabil), M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1968-1973.

Călinescu, Gh., „Alcuni missionari cattolici italiani nella Moldavia nei secoli XVII e XVIII”, în **DiplIt**, vol. I, 1925.

Idem, „Altre notizie sui missionari cattolici nei Paesi romeni”, în **DiplIt**, vol. II, 1930.

Cândea, Romulus, *Catolicismul în Moldova în secolul al XVII-lea*, Sibiu, 1917.

Chemnitz, Martin, *Examination of the Council of Trent*. Part I, traducere de F. Kramer, St. Louis, 1971. *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, îngrijit de G. Alberigo, G.L. Dossetti, P.P. Joannou, C. Leonardi, P. Prodi. Cu consultarea lui H. Jedin, ediție bilingvă, Bologna, 1991.

Coresi, *Tetraevanghelul tipărit de Coresi, Brașov, 1560-1561, comparat cu Evangheliarul lui Radu de la Mănăcești*, ediție de Florica Dumitrescu, București, 1963.

Corfus, Ilie, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea*, București, 1983.

Costăchescu, Mihai, *Documente moldovenești de la Bogdan voievod (1504-1517)*, Iași, 1940.

Idem, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, Iași, 1932.

Cronicele României sau Letopisețele Moldaviei și Valahiei, a doua edițiune, editate de Mihail Kogălniceanu, tom I, București, 1872.

Cronicile slavo-române din secolele XV-XVI publicate de Ioan Bogdan, editate de P.P. Panaitescu, București, 1959.

Decisioni dei concili ecumenici, ediție îngrijită de Giuseppe Alberigo, Torino, 1968.

Diaconescu, Traian, „Marco Bandini. Scrisori în limba latină”, în **BI**, vol. 7, 2006.

DIR, A. Moldova, Veacul XVI, vol. I (1501-1550), sub redacția lui Mihail Roller, București, 1953.

DIR, A. Moldova, Veacul XVI, vol. II (1551-1570), comitetul de redacție: Ion Ionașcu, L. Lăzărescu-Ionescu, Barbu Cămpina, Eugen Stănescu, D. Prodan, Mihail Roller, București, 1951.

DIR, C. Transilvania, Veacul XI, XII și XIII, vol. I (1074-1250), redacție sub conducerea lui Mihai Roller, București, 1951.

Disciplinary Decrees of the General Councils: Text, Translation and Commentary, H.J. Schroeder (ed.), St. Louis, 1937.

DRH, A. Moldova, vol. I (1384-1448), întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, București, 1975.

DRH, A. Moldova, vol. II (1449-1486), întocmit de L. Șimanschi, București, 1976.

Epistolae ad Principes, vol. I-II, 1566-1585, regesti a cura di Luigi Nanni, edizione a cura di Romislav Mrkanjic, Vatican, 1992-1994.

Esarcu, Constantin, „Documente istorice descoperite în arhivele Italiei”, în *Atheneul Român*, București, 1878.

Eubel, Konrad, *Bullarium Franciscanum*, vol. 1, Romae, Typis Vaticanae, 1898.

Idem, *Hierarchia catholica medii aevi sive summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series. E documentis tabularii praesertim Vaticani collecta, digesta, edita*, 2 vol., Ratisbona, 1897-1910.

Ferraris, F. Lucii, *Prompta Bibliotheca canonica, juridica, moralis, theologica, necnon ascetica, polemica, rubricistica, historica*, t. IX, Veneția, 1782.

Filitti, I.C., *Din arhivele Vaticanului. Documente privitoare la episcopatele catolice din Principate (1353-1699)*, I-II, București, 1913.

Gallemart, Jean (Joannis) et al., *Sacrosanctum Concilium Tridentinum: Additis Declarationibus Cardinalium Concilii Interpretum*, Augstae Vindelicorum, 1781.

Gauchat, Patrice, *Hierarchia Catholica medii et recentoris aevi sive Summmorum Pontificum SRE: Cardinalium ecclesiarum antistitum series*, vol. IV, Monasterii Typis Librariae Regensbergianae, 1935.

Hasdeu, B.P., „Documente inedite din biblioteca Doria-Pamfiliana din Roma relative la istoria catolicismului în România (1601-1606)”, în *CIT*, vol. VII, 1876.

Hurmuzaki, Eudoxiu, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. I, părțile 1-2, București, 1887; vol. II, partea I, partea 3, partea 5; vol. III, partea 1, București, 1880, partea 2, București, 1888.

Iorga, Nicolae, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, București, vol I-II, 1895-1896.

Idem, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, București, vol. I-II, 1901.

Karalevskij, Chiril, „Bernardino Quirini episcop de Argeș”, în *RC*, vol. IV, 1915.

Idem, „Proiectul misiunii lui Antonio Possevino în Moldova și Țara Românească (1583-1585)”, în *RC*, vol. III, 1914.

Idem, „Relațiunile dintre domnii români și Sfântul Scaun în a doua jumătate a secolului XVI”, în *RC*, vol. III, 1914.

Luca, Cristian; Zuică, Eugen, „Noi surse documentare privitoare la misionarii catolici din Țările Române în epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu”, în *SMIM*, vol. XXII, 2004.

Moldvai csángó-magyar okmánytár, 1467-1706, vol. I-II, Benda Kálmán (ed.), Budapesta, 1989.

Nilles, Nicolao, *Symbolae ad illustrandam historia Ecclesiae orientalis in terris Coronae S. Stephani*, Oeniponte, 1885.

Pall, Francisc, „Date inedite privitoare la legăturile culturale italo-române la jumătatea secolului al XVII-lea”, în *Studii Italiene*, vol. VI, 1939.

Idem, „Le controversie tra i Minori Conventuali e i Gesuiti nelle missione di Moldavia”, în **DiplIt**, vol. IV, 1940.

Idem, „Renseignements inédites sur l’activité dominicaine dans l’Europe du Sud-Est (XV-XVIe siècles)”, în **RHSEE**, vol. XXII, 1945.

Pascu, Ștefan, „Contribuțiuni documentare la istoria românilor în secolele XIII și XIV”, în **AIIN**, vol. X, 1945.

Philadelphia sive erectio confraternitatis quatuor ordinum mendicantium, in Concilio Basiliensi instituta, Cracovia, 1615.

Piluzio, Vito, „Dottrina christiana tradotta in lingua Valacha”, în *Buciumul român*, vol. I, 1875.

Rituale romanum Pauli V P.M. iussu editum, Antuerpiae, 1635.

Rosetti, Radu, „Despre unguri și episcopiile catolice din Moldova”, în **AARSMI**, s. II, t. XXVII, 1905.

Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum, 1622-1972, vol. III/2, Roma, 1977.

Santori, Giulio Antonio, „Vita del Cardinal Giulio Antonio Santori, detto Il Cardinale di San Severina, composta e scritta da medesimo”, G. Cugnioni (ed.), în *Archivio della R. Societa di Storia Patria*, vol. XII, 1889, și vol. XIII, 1890.

Sommer-Pirnensis, Johannes; Gratianus-Antonius, Maria, *Viața lui Despot vodă*, traducere și prefață de Traian Diaconescu, Iași, 1998.

Statuta seu ordinationes quatuor ordinum mendicantium per universum regnum Poloniae, Cracovia, 1560.

Tappe, E.D., *Documents Concerning Rumanian History Collected from British Archives (1427-1601)*, Londra – Haga – Paris, 1964.

Tăutu, Aloisie, *Acta Urbani P.P. VI (1378-1389), Bonifacii P.P. IX (1389-1404), Innocentii P.P. VII (1404-1406) et Gregorii P.P. XII (1406-1415)*, Roma, 1970.

The Canons And Decrees Of The Sacred And Oecumenical Council Of Trent, Waterworth, J. (ed.), Londra, 1848.

Theiner, Augustin, *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentium que finitimarum historiam illustrantia maximam partem nondum edita, ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab A. Th. Vol. III: A Sixto PP. V usque ad Innocentium PP. XII. 1585-1696*, Romae, 1863.

Ureche, Grigore, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ediție de P.P. Panaitescu, București, 1955.

Urechia, V.A., „Codex Bandinus. Memoriu asupra scrierii lui Bandinus de la 1646”, în **AARMSI**, s. II, tom XVI, 1885.

Vasiliu, Virginia, „Il principato moldavo e la Curia papale frai l 1606-1620”, în **DiplIt**, vol. II, 1930.

Idem, „Miscellanea di piccole notizie riguardanti la storia romena dei secoli XVI-XVII”, în **DiplIt**, vol. I, 1925.

Veress, Andrei, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. I-III, București, 1929-1933.

Idem, *Fontes rerum Transylvanicarum*, tom III, Budapesta, 1913.

Idem, *Scrisorile misionarului Bandini din Moldova (1644-1650)*, București, 1926.

Vinulescu, G., „Petro Diodato e la sua relazione sulla Moldavia (1641)”, în **DiplIt**, vol. IV, 1940.

Vita Despothi Principis Moldaviae, publicată de Constantin Radu, în **DI**, vol. III, p. 1-41.

Waddingus, Lucas, *Annales minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum*, vol. XV, Quaracchi, 1933.